

Pécsi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Földtudományok Doktori Iskola

Máté Gábor

**A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása
háromszáz év tükrében.**

PhD értekezés tézisei

Témavezető:
Dr. Dövényi Zoltán DSc
egyetemi tanár

Pécs, 2013

A doktori program címe: Földtudományok Doktori Program

Vezető: Dr. Dövényi Zoltán DSc
egyetemi tanár
PTE TTK Földrajzi Intézet,
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

A doktori témacsoport címe: Történeti és politikai földrajz

Vezető: Dr. Dövényi Zoltán, DSc
egyetemi tanár
PTE TTK Földrajzi Intézet,
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

A disszertáció tudományága: Történeti földrajz

Témavezető: Prof. Dr. Dövényi Zoltán, DSc
egyetemi tanár
PTE TTK Földrajzi Intézet,
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

I. TÉMAVÁLASZTÁS ÉS CÉLKITŰZÉS

A disszertáció a két világháború között népszerű, monografikus szemléletű „tájéletrajzi” műfajt eleveníti fel, amelynek keretén belül az ún. „Mecsek-vidék” arculatának utóbbi 330 évben történt változását mutatja be, figyelmet fordítva a táj és ember közötti kapcsolat átalakulására. A témaválasztást az indokolta, hogy az utóbbi évtizedekben látványosan megváltozott a vidéki népesség tájhoz fűződő kapcsolata, aminek nemcsak a vizsgált területen, hanem egész Magyarországon (sőt Európa más tájain is) markáns földfelszín-borítottsági, demográfiai, településföldrajzi ismérvei vannak.

A vizsgálat célja a táj alapstruktúrájának bemutatása mellett a történeti változás megragadása. E földrajzi, néprajzi és történeti forrásokat felhasználó feldolgozás a tájföldrajzi szintézis műfajának megfelelően aktuális jelenségeket is igyekszik térbeli és időbeli keretek közé illeszteni. Mindeközben olyan, életünket érintő társadalmi és közéleti kérdésekre is reflektál, mint a természeti erőforrások tulajdonjoga, a táj- és környezetvédelem hatékonysága, az élő természettel való kapcsolatok újrafogalmazása stb.

A címben jelzett „Mecsek-vidék” a Kelet-Mecsektől északra fekvő, mintegy 700 km²-es térséget, a *Völgységi-patak* vízvidékének és a *Baranya-csatorna* keleti vízgyűjtőjének a területét öleli fel. A jelzett terület azonban a vizsgálat rugalmasan értelmezett körvonalait adja, a dolgozat valójában nem törekszik a térség egészének a bemutatására, hanem arra tesz kísérletet, hogy a tájváltozást, és a táj és ember közötti organikus viszonyt a kutatás részkérdéseire illeszkedő, rugalmas térkonceptió segítségével vizsgálja. A kutatás súlypontja ugyanakkor egy kisebb táj(részlet) volt, az ún. Völgység (baranyai Völgység, kis Völgység), amely a történeti Völgység délnyugati sarkát, a Völgységi-patak forrásvidékét foglalja magában.

A dolgozat az előbb megfogalmazottak tükrében négy célt tűzött ki maga elé:

- Ismerteti a Mecsek-vidék *természetföldrajzi, tájtörténeti és településföldrajzi alapvonásait* egy külső szempontú, 'étikus' (vízrajz, domborzat, földtan, felszínalaktan, növényzet, település-alaprajzok stb.) és egy belső szempontú, 'émikus' (a helyi növényzeti, felszínalaktani, vízrajzi stb. terminológia tájszavai és földrajzi közszavai) aspektusból.
- Egy *nagyobb időléptékű keretrendszerben* (250-300 éves fátlanodási időszak) helyezi el a Mecsek-vidéket érintő, a török alatti pusztásodástól

napjainkig tartó változásokat, és azt, hogy az eltelt 330 év alatt miként alakult át az egyéni és közösségi tér- illetve környezethasználat.

- *Kisebbségi időléptékű vizsgálatok* (50-100 éves időszakok) révén feltárja a nagy korszakon belüli, viszonylag stabil tájhasználati rendszereket hozó „*tájtörténeti formációkat*” és a hirtelen változást okozó *fordulópontokat* (földtulajdonlásban bekövetkezett változások). Mindezek meghatározása mellett kijelöli a tájtörténet számára fontos *forrásokat* (levéltári források, terepbejárások stb.) és az alkalmazható *módszerek* (statisztikai vizsgálatok, narratívák felhasználása stb.) körét, annak reményében, hogy a dolgozatban foglalt eredményeket a rokon tudományterületek, illetve más tájakon végzett tájtörténeti kutatások is hasznosíthatják.
- Végezetül ott, ahol a forrásbázis és a terjedelmi keretek megengedik, a korszakok *színes, és részletes jellemzésével* megismerteti a táj arculatát, és az ember táji alkalmazkodásának, gazdálkodásának, határhasználatának, szokásainak egyedi, más tájakra nem vagy kevésbé jellemző módozatait.

II. A DOLGOZAT KONCEPCIÓJA

A dolgozat egyik alapfogalma a *tájtörténeti formáció* (tájtörténeti korszak), ami két fordulópont között eltelt időszakot jellemzését jelöli. A formáció, mint elvi kategória hasonló a *régészeti kultúra* és a *geológiai formáció* fogalmához, vagyis olyan sajátos helyi mintázatokat ír le, aminek tartalmát az előkerülő források határozzák meg. Minden formációra más-más forrásbázis jellemző, a forrásadottságok függvényében hol többet, hol kevesebbet lehet elmondani ember és környezet kapcsolatrendszeréről, így a tájat is eltérőképp lehet jellemezni. Az egyes tájtörténeti formációkat *fordulópontok* határolják el egymástól, amelyek 10-30 éves időszakokat fognak át. A fordulópontot a termőföld tulajdonlásban bekövetkezett változások jelentik.

A dolgozatban *hat formációt* és *öt fordulópontot* mutatok be. A fordulópontok ismertetésére minden esetben a formáció bemutatásának első felében kerül sor.

Az *első formációt* az 1680-as évektől a Rákóczi-szabadságharcig eltelt időszak jelenti. Az azt követő reorganizációval megszilárdul a nyugat-magyarországi területeken honos feudális berendezkedés. Az 1711-től 1767-ig tartó *második formációban* kialakul a katolikus egyházigazgatási rendszer, feláll az egyházmegye (és annak esperességei), és kibontakozik az új világi

birtokosi hierarchia is. A gazdálkodás térbeli hatálya szűkül, a pusztahasználat megszűnik.

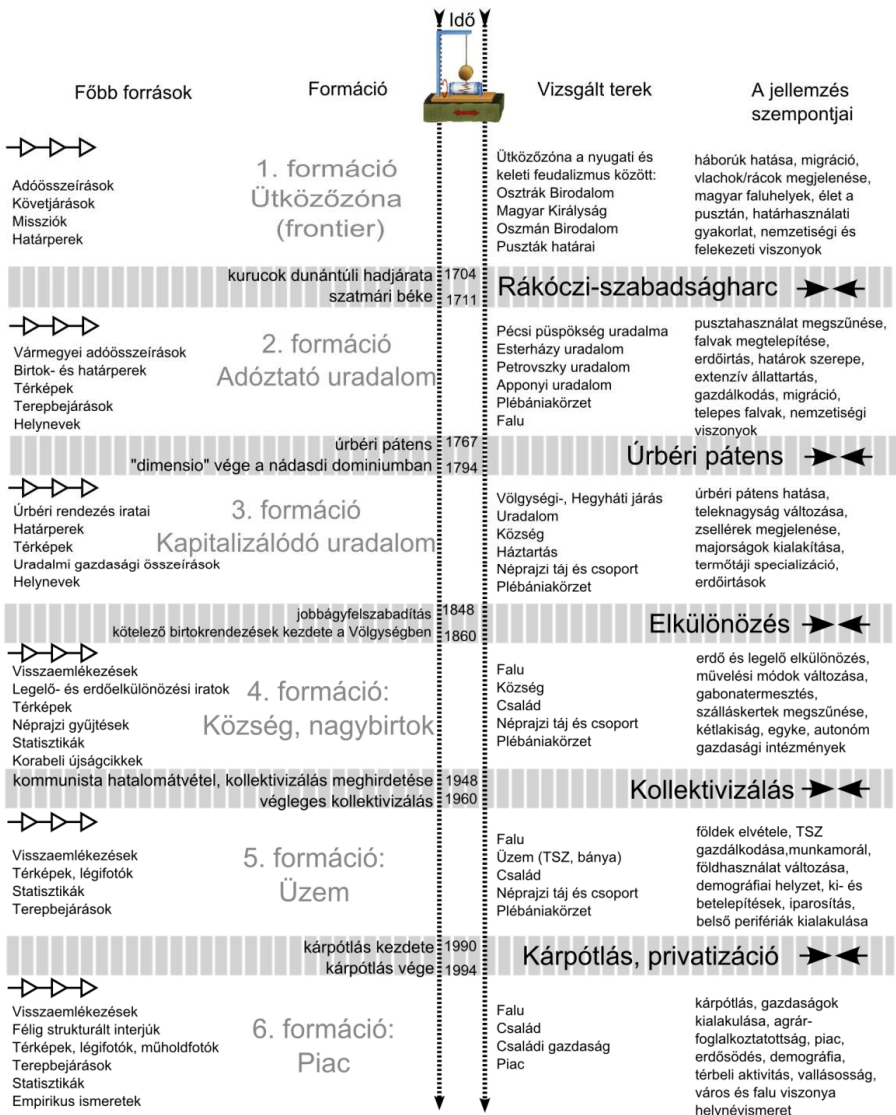
A *harmadik formáció* nagyjából 1767-től 1850-ig tart. A nyugati típusú feudalizmus kiépülésének záró szakasza a Mária Terézia féle úrbérrendezés volt. A vizsgálat itt az uradalmakra koncentrál, az áttekintés leszűkül a Pécsi Püspökség nádasdi kerületének vizsgálatára, annak is a nyugati területére, azaz a Völgység tájára.

A volt úrbéresek és a földesúr birtokai közötti kötelező birtokelkülönítés (országosan 1855-től) után egy újabb, a *negyedik formáció* kezdődik. Ebben a formációban a viszonyrendszer feltárását a kataszteri térképek, a földbirtokívek és a néprajzi adatok is segítik. A dolgozatban vizsgált téma kerete is szűkebb, mint a korábbiak, az áttekintés immár a baranyai Völgység falvaira koncentrál, főként Kárász község határára.

Nagy változást hoz a kommunista hatalomátvétel, a TSZ-ek szervezése már 1955-ben megkezdődött, a teljes körű szövetkezetesítés ugyanakkor 1960-ban következett be (*ötödik formáció*). A TSZ alatt is több változás történik, ennek hatására termelési integráció lép fel, a szövetkezetek összeolvadnak, több falut átfogó agrárszervezet alakult meg. Ez a korszak az integrált termelésű szövetkezetek, ipari üzemek vizsgálatát teszi lehetővé, de természetesen a községek életét is figyelemmel kíséri, különösen Kárász példáján keresztül.

A termőföldek privatizációja éles cezúra a földtulajdonlás tekintetében (*hatodik formáció*), a táj képe nézve azonban nincs nagy hatással, mert a földek tagosítása, összeszántása korábban megtörtént. A kezdeti fellendülés után ismét integráció figyelhető meg. A földkoncentráció nagyobb talán, mint egykor a feudalizmus idején.

E rövid áttekintésből is látható tehát, hogy a vizsgálat fókuszát nem a teljes Mecsek-vidék képezte, hanem a rugalmas térkonceptciónak megfelelően a kutatásnak több fókusza is volt.

1. ÁBRA: Tájéörténeti formációk és fordulópontok, a források és a vizsgált térbeli hatókörének a feltüntetésével. Szerkesztette és rajzolta: Máté Gábor

III. FORRÁSOK

A dolgozat forrásbázisát *levéltári források* és *statisztikák* (1), *térképek* és *légifotók* (2), *adattári források* (3), *beszélgetések* (4), *terepbejárások* (5) adták.

(1) A levéltári források köréből vizsgáltam a *Magyar Országos Levéltárban* (továbbiakban MOL) a püspöki székiüresedések alatt képződött kamarai iratanyagokat; az *Esterházy család dombóvári kerületének* (XVIII. sz. közepéig) iratanyagát (Rep. 35; 55; 92). A *Tolna Megyei Önkormányzat Levéltárában* (TMÖL) a Perczel (ill. Kéthelyi) és az Apponyi család iratait tekintettem át. A *Baranya Megyei Levéltárban* (továbbiakban BML) a püspöki úriszéki anyag magyar nyelvű iratait. E két *megyei gyűjtőkörű levéltárban* (BML; TMÖL) vármegyei közigazgatással, adminisztrációval és országos rendelkezések végrehajtásával kapcsolatos iratokat (pl. *vármegyei adösszeírások, inquisitiones, Mária Terézia-féle úrbérrendezés, az 1853-as kötelező erejű úrbéri rendezés*). A BML-ben vizsgáltam a 1785-ös *Széchenyi Ferenc-féle descriptio-t*, a TML-ben megtalálható, vegyes iratok tartalmazó *Kammerer hagyatékot*, továbbá a BML községtörténeti kartotékjait és a falusi tanácsülési jegyzőkönyveket. Átnéztem a *legelő- és erdőbirtokossági társulatok iratait, felhasználtam az 1890-es községvizsgálati jegyzőkönyveket*, továbbá az *1938-as szociológiai felmérés* iratait. Kutattam a *Pécsi Püspöki Levéltárban* (PPL) és a *Pécsi Káptalani Levéltárban* (PKL), ahol *egyházlátogatási jegyzőkönyveket* (főként Kárászra vonatkozóan), az *1767-es lélekösszeírást*, továbbá egyházi *sematizmusokat, anyakönyveket* (kárászi és vásárosdombói), *plébániatörténet* (Kárász) tekintettem át. Az áttekintésben szereplő dokumentumokat csak néhány falura vonatkozóan volt módom áttanulmányozni. Elsődlegesen a hét völgyeségi falura vonatkozó forrásokat néztem át. A rendelkezésre álló iratokat nem aknáztam ki maradéktalanul, mert sokszor elég volt egy-egy áttekintő, összegző irat kiragadni az állományokból (lásd a történeti földrajzi ill. történeti néprajzi módszereket), hogy a dolgozathoz kapcsolódó kérdéseket átlássam, megválaszoljam.

(2) A térképek közül áttekintettem a *BML Mecsek-vidékre* (Mecsekháti járás) vonatkozó térképeit (25 község), a *PKL páratlanul gazdag káptalani és szemináriumi térképállományát* (17 község). Az *Esterházy család dombóvári uradalmának* feudális kori térképei uradalmi, úrbéri, határ- és műszaki térképeit (DVD formátum, Arcanum), továbbá a *MOL Kamarai és Helytartótanácsi térképanyagát*, az *OSZK térképtárának* kéziratos térképeit, a *Hadtörténeti Térképtár* gyűjteményét, a *katonai felmérések* (I-III) térképeit. A *Hadtörténeti Térképtár* légifotó-tárában 23 légifotóról

készítettem reprodukciót és használtam a Google Föld és a Panoramio program nyújtotta lehetőségeket.

(3) Az adattári források közül felhasználtam a *Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága* (továbbiakban BMMI) *Néprajzi Osztályának*, továbbá a budapesti *Néprajzi Múzeumnak az adattárát és fényképtárát*, *Andrásfalvy Bertalan* hegyháti kutatásainak *cédulaanyagát*, a *BMMI Régészeti Osztályának* Adattárának ásatási jelentéseit, leírókartonjait, az *OSZK kéziratárában* a Pesty-féle 1865-ös helynévgyűjtés hegyháti anyagát

(4) Kötetlen és félig kötött interjúkat folytattam, egykori és mai gazdálkodókkal, vadászokkal, erdészekkel, mezőőrökkel és a TSZ szervezésben aktívan részt vevő személyekkel. A beszélgetőtársak főként *kárászi, magyaregregyi, szászvári, vékényi, györei, mázai, szalamaki* (egykori vagy mai) lakosok voltak, beszélgettem *abaligeti, ági, budafai, gerényesi, kisvaszari, hegyhátmaróci, egyházaskozári, óbányai* származású vagy most is ott élő lakosokkal is. A kötetlen beszélgetések tárgya általában véve a határhasználat rendszer és a táj változása volt, a félig kötött interjúk tárgyát pedig a helynevek, földrajzi nevek ismerete képezte.

(5) Terepbejárásaim során a táj földrajzi, felszínalaktani és növényzetborítottsági jegyeire voltam kíváncsi. Ezek többnyire előre meghatározott céllal végzett kirándulások, túrák voltak, ahol egy-egy tájrészlet múltjára vonatkozóan, vagy általánosabb tájhasznosítási gyakorlathoz kapcsolódóan gyűjtöttem empirikus ismereteket (*irtásföldek helye, beerdősülés, a dűlőutak helyzetére és bemélyülésére, a legelőerdők kiterjedésére és állapotára, falualaprajzok, az elpusztult falvak beazonosítására, mikroklimatikai viszonyok stb.*). A célzott terepbejárások száma 60 körüli.

IV. EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

1. Alkalmazkodás a táji adottságokhoz

A Mecsek-vidék egészére nézve meghatározó az erdőirtás folyamata. A térségben a rómaiak óta valószínűsíthetően több fátlanodási és erdősödési ciklus következett be. A legutóbbi nagy erdősödés a török idején volt, ami falvak pusztásodásával is együtt járt. A felszabadulás után az erdőirtás lett a meghatározó folyamat, melynek eleinte szabályozatlanul folyt, majd engedélyhez kötötték. Az 1950-es évektől ismét egy erdősödési periódus vett kezdetét. Dolgozatom keretét a török kiűzésétől az 1950-es évekig tartó fátlanodási ciklus adja.

A vizsgált időkeretben 3 meghatározó nemzetiség élt itt: magyar, rác, német. A települések elhelyezkedése terén különbség mutatkozott a középkori magyar, és az újkori rác és a telepes német községek között. Míg a régi magyar falvak a patakok mellé, ill. a magaslatok tetejére települtek addig a rác falvak a domboldalokban és a dombtetőkön létesültek. A németység a rácokhoz hasonlóan nem teljesen a völgyalján, hanem annak oldalában létesített telepeket.

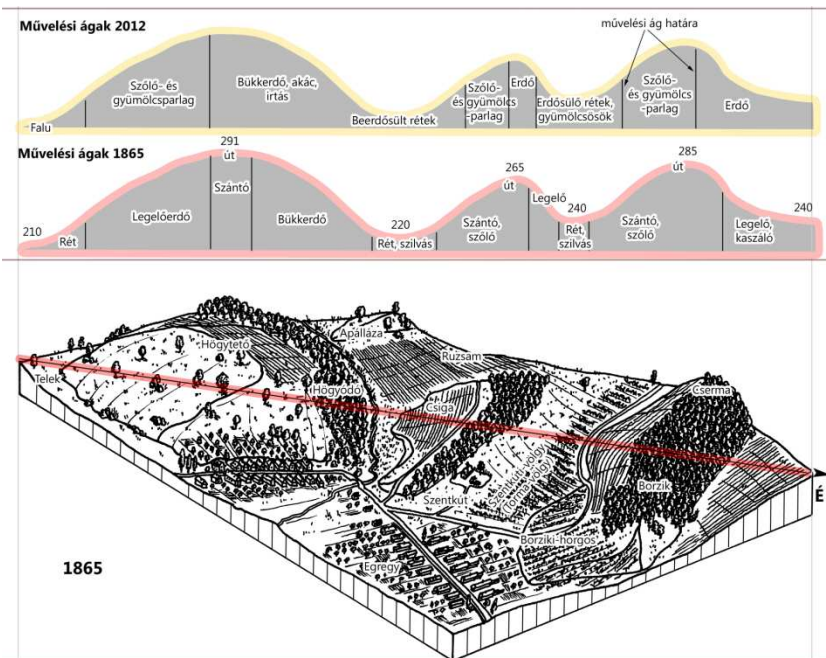
A település-alaprajzok tekintetében három alaptípusról beszélhetünk. Az utcás, *szalagtelkes falu* a török hódítás előtt általános lehetett, majd a XVIII. században a telepes német falvak létrejöttével és a korábbi magyar falvak alaprajzának átformálásával (szabályozásával) terjedt el ismét. A *halmazfalvak* (pl. Vásárosdombó–Ódombó) a török alatti spontán áttepedés emlékét őrzik. Ugyancsak – feltehetően – a török hatására jött létre a *laza szerkezetű, rendezetlen belterületű falu* (pl. Mecsekpölöske), amelynek telkei szabálytalan kiosztásúak, és egy központi (út, templom, patak) objektum köré rendeződnek.

A kétbeltetes településrend csak a török alatt is folytonosan lakott településeken maradt fent. Kialakulását az tette lehetővé, hogy török alatt (a teljes hódoltsági területen) a szabadfoglalásos vagy az újraosztásos földközösség lett az uralkodó agrárszervezeti forma, a telekrend pedig megszűnt. Véleményem szerint „az alföldi” és a „mecseki” kétbeltelkesség *a török kor öröksége lehet, egy kötetlenebb, mozgékonyabb, állattartásra koncentráló, kevésbé intenzív határhasználat eredményeként alakult ki. A mecseki szállásosság az alföldi típusú, Györffy által leírt megosztottsághoz hasonló, ahol a szálláskert fő épülete az istálló (ól) volt, és ahol a szálláskertek halmazos, de inkább „rendezetlen belterülethez” kapcsolódtak.*

A szállás kifejezés nem ideiglenesen felvert tanyát, hanem hosszú évtizedekig (vagy századokig) használt épületet jelöl.

A dolgozat a táji adottságok közül a *növényzetborítottságot*, a *vízhálózatot*, és a *domborzati formakincset*, annak is a helyi terminológiáját vizsgálta.

A vizsgálatok kimutatták, hogy a kultúrnövényzet térbeli elhelyezkedése is folyamatosan változik, attól függően, hogy a parasztság milyen termelési viszonyok között él, továbbá, hogy mekkora területet, milyen intenzitással és tulajdoni keretek között művel. Az utóbbi 150 évben bekövetkezett változásokat (a közösen használt erdők és legelők elkülönözése, TSZ szervezés, termőföld privatizáció) a 2. ÁBRÁN szemléltethetjük.

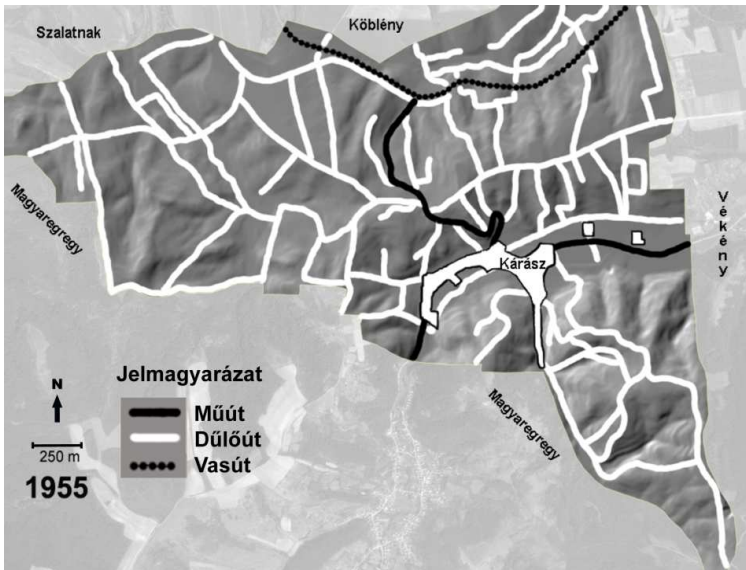

2. ÁBRA: Egy magyaregregyi határrészlet tömbszelvénye és É-D irányú keresztmetszete az 1865-ben és 2012-ben uralkodó felszínborítottsággal

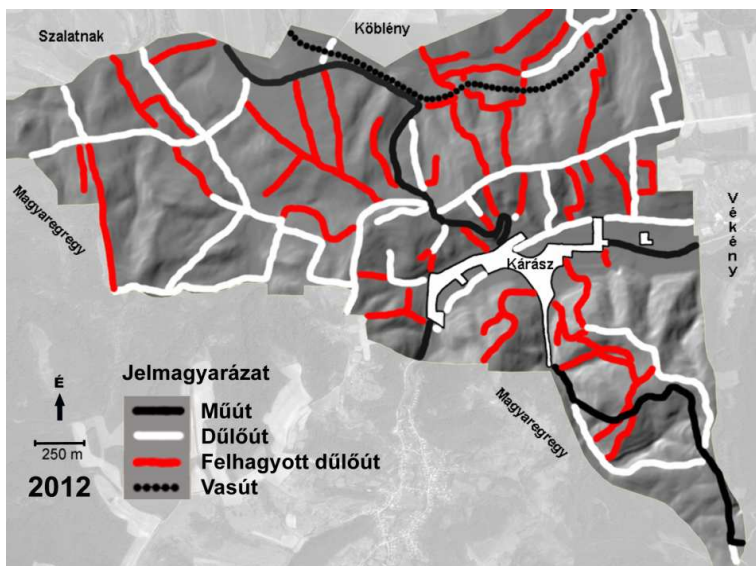
Tusrajz: Hervanek József. Szerkesztette és utómunkák: Máté Gábor

Kimutatható, hogy a terület sajátos névszókészlettel rendelkezik, különösen a vízrajzzal kapcsolatos elemek tanulságosak. A legtöbb földrajzi név a vizes térszínekkel (licspocs, kanista, csamak, mocsila) és a térség vízrajzával kapcsolatos (gát 'patak', kút 'forrás'). A földfelszín formakincsében pozitív, negatív, a lejtős és megközelítőleg egyenes térszíneket különböztethetünk meg. Legjellemzőbb elnevezések a következők: hát, orom, part, oldal, tető, ág, gödör.

A dülőúthálózat formálódása tükrözi a helyi társadalom gazdasági lehetőségeit és a nagy társadalmi-gazdasági átalakulásokat, amelyek hatására rajzolatuk változik. A dülőúthálózat az ember táji aktivitásának fokmérője, rendkívül érzékenyen „reagál” a táj és ember közti kapcsolatok átalakulására (3–4. ÁBRA). A változások legújabb fejezetét a térszerítés adja, a megszervezés óta eltelt ötven évben Kárászon pl. csökkent a határbeli aktivitás, jóval kevesebb a helyi földbirtokos, s az időközben lezajlott gépesítés hatására lényegesen kevesebb időt fordítanak gyalogos közlekedésre.

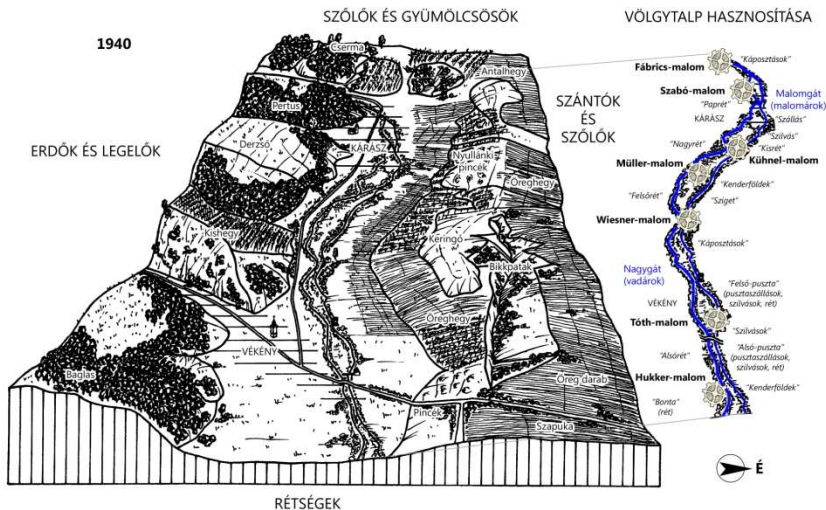

3. ÁBRA: Kárász dülőút-hálózata 1955-ben, az 1955-ös katonai topográfiai térkép és a visszaemlékezések alapján. Szerkesztette és rajzolta: Máté Gábor

4. ÁBRA: Kárász dűlőút-hálózata 2012-ben, terepbejárások alapján. Szerkesztette és rajzolta: Máté Gábor

A török utáni táj XVIII-XIX. századi átalakításának egyik kulcseleme a *malomépités és a malomárok-rendszerek* kialakítása volt (5. ÁBRA). A malmok létesítése a völgytalpak „lecsapolását” jelentette, amely együtt járt a malmok kialakítása a völgyön végigfutó rétség, ill. a malomárkokat kísérő gyümölcsfás mezsgye kialakításával. A patakok és a malomárkok között rétek, káposztások, kenderföldek és gyümölcsfa ligetek (szilvások) borították. A völgyekben egy természetes eredetű ún. *vadárok* és a mesterséges *malomárok* egymással párhuzamosan húzódtak. A török alatt és a XVIII. században főként a gátas rendszerű malmok terjedtek el, amelyek a patak völgy eltorlaszolásával nyert tó erővizére települtek. A malomárkos, vagyis a patakból elágaztatott s az erővizet tó nélkül biztosító megoldás a XVIII-XIX. században vált egyeduralkodóvá.

5. ÁBRA: A Völgyesség határhasználata és a völgytalp hasznosítása 1940-ben
Tusrajz: Hervanek József. Szerkesztés és utómunkák: Máté Gábor

2. Tájföldrajzi formációk bemutatásának eredményei

I. formáció: Az *első formációban*, vagyis 1680-tól 1711-ig terjedő időszakban jóval kötetlenebb határhasználat jellemezte a Mecsek-vidéket. Ekkor földközösség volt érvényben és az ún. parlagoló-irtásos gazdálkodás, ami a török alatti szabad földfoglalásos földművelési rendszer továbbélésének tekinthető. Az itt élők magyarnak és töröknek is fizettek adót, melyet egy összegben és/vagy szolgáltatás, illetve termény (termék) formájában rótták le. Szabad volt a paraszti vadfogás, a halászat, a bérelt vagy bírt faluhatárokon történő haszonvétel. A korszak létbizonytalansággal járt, az otthonokban, a termésben, a jószágban gyakran tettek kárt az átvonuló seregek, „olcsó volt az emberélet”. Ezt „ellensúlyozta”, hogy a térhasználat jóval kötetlenebb volt.

II. formáció: A török kiűzése, majd az *1711-es békekötés* után a földesurak hozzáfogtak birtokaik újjáépítéséhez, birtokaikra telepéseket hívtak, noha spontán helyfoglalással már korábban magyar és rác jobbágyok települtek le. Ebben a korszakban a Mecsek-vidék egészén az uradalmak kiépülését látjuk, a dominiumok közti határvillongások és a községek közti határviták döntötték el a föld használata feletti jogot, a határviták egy új

birtokosi struktúra, új rend kialakulását is tükrözik. Ebben a korszakban adták ki az első urbáriumokat, amiben a paraszti közösségek jogait és kötelezettségeit szabályozták, ugyanakkor a falvak külön telepítési szerződéssel is rendelkezettek. Ezek voltak az első földesúri és vármegyei szabályozások, amelyek jogilag is kezdték átformálni, újrendezni a török alatti kötetlenebb kereteket. Az úrbéres népesség örökös és szabad menetelű jobbágságra vált szét. Ez az adóztató uradalom korszaka volt, amikor a földesúr még nem a saját gazdaságának (allódiának) hasznából, hanem a jobbágyok által előállított és számára beszolgáltatott javakból élt. Szabad volt az erdőirtás és a földek kiterjesztése is korlátlanul történt. Rengeteg irtásföld létesült. Az őslakos magyarok, a rácok inkább erdei állattartásból éltek, a telepések pedig szántóföldi növénytermesztésből és kapásnövények termeléséből (szőlő, dohány).

III. formáció: Az első *központilag meghatározott urbáriumot* 1767-ben adták ki, amely általános érvénnyel (államilag és vármegyeileg meghatározott sarokpontok alapján) szabályozta az földesúr–úrbéres viszonyt, ez a rendelkezés a jobbágyság eltörléséig meghatározta a birtokviszonyokat. Az úrbéri birtokrendezés egy pillanatnyi földhasználati állapotot rögzített. Az urbárium nem volt tekintettel a táji különbségekre és nem vette figyelembe azt sem, hogy a természeti adottságoknak megfelelően eltérő alkalmazkodási formák alakultak ki, a parasztok vidékenként más-más módon éltek a tájat. Ekkor már tilos volt a puszták használata (Kéthely, Tófü), minden alkalmas helyen falvak voltak, minden jó földet szántottak. Az uradalmak 1778-tól kolonizálták az erdős, hegyvidéki területeket is. Az erdei telepeken (Kisbattyán, Zobák, Vágottpuszta, Kisújványa stb.) a házhely mellé nem járt telek. Nemcsak új falvakba hoztak zselléreket, hanem igen sok, már meglévő jobbágyfalut ikresítettek (Szék, Pölöske, Kárász, Ág, Tarrós stb.), ahol új falurészben házas zselléreket telepítettek le. A régi falvak telkes jobbágyainak földaprózódása is ekkor indult meg. Az ekkor rögzült birtokviszonyok gyakorlatilag másfélszáz éven keresztül változatlanok maradtak. A paraszti közösségek már nem használhattak minden erdőt, volt, ahová nem léphettek be, a tüzelőt és építésre való fát faizási erdejükből szerezhették be, a legelők (erdők) egy részét pedig már ekkor kisajátította az uradalom. Tekintélyes rész maradt azonban közös használatban. A malomhelyek az uradalom birtokában voltak. A XIX. század folyamán tovább folytatódott az erdők és legelők elkülönítése. Ekkor már megtörtént az ún. *dimensio* is, amely a telkek kimérését jelentette, és ún. regulációkat is végrehajtottak. A *reguláció* vagy határkiigazítás szabályozta a külterületi és belterületi telkeket. A „*tagosztály*” során összevonták a dülőket s a régi,

szabálytalan határok helyett új, egyenes parcellahatárokat hoztak létre. A falvak *regulációja* a belső telkek átszabását, szabályossá tételét, rendbeszedését irányozta elő, melynek során a telkek egyenesebb határvonalakat kaptak.

IV. formáció: Az igazán nagy változást az *1848-as jobbágyfelszabadítás* és az *1853-as kötelező érvényű birtokelkülönítés* hozta. Ennek következtében már jóval kevesebb terület valós használati joga illette meg a parasztokat. Ez volt a „*tér elvételének*” aktusa, aminek következtében a teljes faluhatárnak csak egy falvanként változó hányada (30-60%) lett jogilag az adott településé. Az atyáskodó feudális földesúr helyett az állam vette át az irányítási feladatokat (bíráskodás, polgári közigazgatás, gazdálkodási és tűzrendészeti rendszabályok stb.) és ez együtt járt a „modern polgári berendezkedés” intézményeinek kialakításával. A község még így is sok tekintetben önálló és autonóm maradt. Legeltetési- és erdőbirtokossági társulatok keretében felügyelték a kő, agyag stb. bányászatát, továbbá a fa értékesítését és a legelők használatát. A földművesek egymásra utalt életet éltek. A szomszédság, rokonság összefogott, igaerejüket összeadva, munkájukat közösen végezve dolgozták meg földjeiket. A gazdálkodás rendjét a paraszti termelési tapasztalat, a szokások, a hiedelmek szabályozták. A jobbágyfelszabadítással megszűnt a gazdálkodás kötött jellege (megszűnt a nyomásos gazdálkodás), továbbra is együtt javították azonban a dűlőutakat, tisztították a legelőt, fogadták fel a kanászt, a juhászt.

V. formáció: Az erőforrások birtoklása és ellenőrzése az *államszocializmus idején* gyökeresen megváltozott. A termőföld és más erőforrások, mint az erdő, a víz, a bányajavak az állam (szövetkezetek) tulajdonába, a „nagy kalapba” kerültek. Saját faluhatáruk túlnyomó részét a továbbiakban már nem a közösség művelte. Ekkor is maradt azonban olyan terület, ami a helyiek haszonvételében volt. Több faluban a TSZ által felhagyott réteket, szántókat bérlemény formájában hasznosították tovább. Szintén helyi használatú volt a ház mögötti kiskert, a gyümölcsösöket magába foglaló zártkert, továbbá a háztájijhoz tartozó föld. Az aprófalvakat ún. közös tanácsokba szervezték. A fiatalság városokba áramlott, falvak lélekszáma rohamosan fogyott.

VI. formáció: A *rendszerváltozással* a javak egy része az állam tulajdonában maradt, más részük magántulajdonba került. Magántulajdon lett a föld és az erdő, ugyanakkor a nagy állami erdészeteket nem privatizálták. A víz és az ásványkincsek állami tulajdonban maradtak. Külföldi tulajdonosok kezében is került föld. A községi autonómia csak korlátozott formában éledt újra, hiszen a községeknek valós gazdálkodási lehetősége termőföld,

erőforrások híján, nincs. A pályázati rendszer révén az előző, diktatórikus rendszerhez hasonlóan ma is államilag és az EU által irányított központi forráselosztás történik. A helyi erőforrások és a helyben megtermelt javak fölött nem a helyiek döntenek. Mindeközben az államszocializmus idején előállt kedvezőtlen demográfiai folyamatok és földhasználati trendek a jellemzők ma is.

3. Táj és ember viszonyának változása, a török alatti pusztta és a mai pusztta jellemvonásai

A török alatti, dél-dunántúli pusztát extenzív gazdálkodás jellemezte, főként a sertés, valamint a marha és a juh ridegtartása. A magyar népesség szétszéledt, reliktumokba szorult, a távoli városokba menekült, vagy a királyi Magyarország töröktől megkímélt vidékeire költözött. A török alatti élet jellemzője volt a telekrendszer megszűnése és a faluhelyek „elvándorlása”, vagy kettős települések (faluhely – rejtkehely) létrejötte. A falvak halmazos jegyeket vettek fel, új – balkáni – sertésfajta, új szőlőfajták és borkultúra jelent meg. A magyarság helyére balkáni népcsoportok költöztek, akiket összefoglalóan „rácoknak” nevezünk. A török alatt a táj erdősödött, bokrosodott, egyre kevesebb szántó borította a felszínt. A településhálózat is jelentősen átalakult, az egyházigazgatás, a filiális struktúra szétesett. A régi központok hanyatlottak, a katonai véghelyek azonban ideiglenesen megerősödtek.

A török alatt még extenzíven élt, fogyó népességű tájból idővel egy sűrűn benépesített, intenzíven használt táj lett. A Mecsek-vidék lakói arra törekedtek, hogy minél több erőforrást használhassanak, vagy a meglévők „élésében” megmaradjanak, melyekből azonban egyre nagyobb részt követelt a földesúr, majd idővel az állam is. Noha a föld jogilag nem volt a parasztság tulajdona (a korai irtásföldek és a szőlők, továbbá a belső telken álló épületek kivételével), annak élésétől mégsem tiltották el őket, haszonvételi jogukat csak az 1780-as évektől kezdődően korlátozták, amikor a legeltetés és az erdőlés tiltásáról először intézkedtek. Ezt követően sorozatosak a „tér használatában” foganatosított korlátozások, melynek következtében az 1930-as évekre a parasztság már csak egy meghatározott földrészén, egy korábbinál lényegesen kisebb darabon, „rögön” gazdálkodhatott, ami fokozta a kiszolgáltatottságát.

Az ezredfordulót követő évtized környezeti állapota és a térséget érintő társadalmi folyamatok (migráció, népsűrűség stb.) nagyban hasonlítanak a török időkben végbement pusztásodásra, azonban a mai állapot nem háborúk következtében alakult ilyenné. A legújabb pusztának a

gyökerei a kollektivizálásig nyúlnak vissza. Az államosítás megszüntette a termőföld magántulajdonát és az öngondoskodás lehetőségét, fokozta a termőtájak szelekcióját, mindezek következtében a tájhasználat polarizálódott. A népesség térbeli eloszlása is megváltozott, a központból nehezen elérhető falvak népe városokba költözött. A korábban állattartásból élő vidéken a töredékére esett vissza az állatállomány (1. TÁBLÁZAT), a földek egy része beerdősödött, a szövetkezet a szántókon monokultúrákat honosított meg. A mezőgazdasági termékek – akárcsak a török alatti pusztásodáskor – „exportcikké” váltak. Az önellátásra való igény ugyanakkor csak a rendszerváltás után szorult vissza. A településhálózat is újraformálódott, hierarchikusabbá vált. Az 1950-es évektől majorok, malmok, csárdák, tanyák tűntek el és a kedvezőtlen fekvésű, nehezen megközelítő falvak közül több végleg megszűnt, elpusztult (Kisújbánya, Vágottpusztá stb.). A táji elemek óriási átrendeződésen mentek keresztül. Évszázados dűlőutak szűntek meg és a sűrű, a határ minden pontját behálózó szekérutak is megritkultak, nem a technikai fejlődésnek köszönhetően, hanem a táji aktivitás csökkenése következtében.

Falu	Népesség 2010 (háztartások száma 2001)	Mg.-i terület használók száma	%	Lakók által birtokolt mg.-i terület (ha)	Faluhatár (ha)	%
Magyaregregy	742 (315)	86	11,6%	171,63	2681	6,4%
Kárász	327 (139)	34	10,4%	102,96	802	12,8%
Vékény	151 (59)	14	9,3%	16,29	936	1,7%
Szászvár	2392 (1020)	135	5,6%	2036,44	2117	93,5%
Máza	1255(493)	61	4,8%	48,25	1069	4,5%
Györe	656 (224)	89	13,6%	430,41	1131	38%

1. TÁBLÁZAT: A „baranyai Völgyesség” községeknek földhasználata, 2010. A 2010-es mezőgazdasági összeírás alapján szerkesztette: Máté Gábor, 2012.

Ma igen kevés ember tart állatot, művel földet, a völgyeségi népességnek csupán 10%-a. A két világháború közötti időszakban kifinomult termelési tapasztalatnak nincs nyoma. Az önmagát ellátó, mezőgazdasági termékek előállítását végző, öngondoskodó családi gazdaságot állami programok segítségével próbálják életre kelteni. Az állattartással és földműveléssel, határhasználattal kapcsolatos ismeretek csupán morzsái annak a tudásnak, amit korábban e táj lakói a faluhatárról tudtak, ezen túlmenően nincs meg az a norma, az a milió sem, amely az öngondoskodásról leszoktatott embert újra az önellátásra sarkallná. A parasztság felszámolásával a táj és ember közötti kapcsolatot a sokszínűség helyett a szelekció jellemzi. Az emberek főként csak a pihenéssel, élményszerzéssel kapcsolatban, vagy a természeti és kulturális értékek felfedezése, hagyományörző tevékenységek során kerülnek a természet közelébe (2. TÁBLÁZAT).

Korcsoport (születés időpontja)		1982-1995		1950-1964		1930-1938	
		Fő	%	Fő	%	Fő	%
Helynév- ismeret foka	Férfiak	4	25	3	52	4	79
	Nők	2	13	3	27	4	62
	Összesen	6	19	6	40	8	70

2. TÁBLÁZAT: A kárászjak helynévismerete, a BMFN községsoros helynévtárát alapul véve. Szerkesztette: Máté Gábor, 2004.

A dolgozatban bemutatott korszakok a parasztság specializálódásának korszakait mutatják, egy mozgékonyabb, kötetlenebb életmódot hátrahagyó, házassági kapcsolataiban zártabb majd ismét nyitottabbá, személyi függőségében korlátozottabb (kevésbé független), majd korlátok nélkülivé váló, egyénekből álló társadalmat ábrázolnak. A változás során a vizsgált völgyeségi falvak népe egyre kötöttebb térbeli keretek közé került, miközben a másoktól (földesúr, állam, rendvédelmi szervek, hatóságok, stb.) való közvetlen személyi függősége inkább csökkent.

V. AZ EREDMÉNYEK HASZNOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

A táj–ember kapcsolat változásdinamikája alapján az alábbi gyakorlatorientált konklúziók vonhatók le.

- *Fogalomhasználat tekintetében:* A hagyományos gazdálkodás terminus használata csak bizonyos vonatkozásban, korlátozott keretek között igazolható. A gazdálkodás jellege és egyes eljárások kora erősen kötődik a dolgozatban ismertetett formációkhoz. A hagyomány fogalma táj és ember közti relációban csak a viszonyrendszer folytonosságára utalhat, vagyis arra, hogy a vidéki népeiséget a termőföldtől és a környezeti adottságoktól való függés jellemezte. A hagyományos gazdálkodás fogalma nem alapulhat a múlt és a jelen szembeállításán.
- *Önkormányzati autonómia, községi gazdálkodás:* A falvak elveszítették azon erőforrások fölötti kontrollt, ami létük alapját képezte. A kommunizmus újraelosztó (és forráselvonó) és a mai pályázati rendszer (szintén forrást elvonó) a területi egyenlőtlenségeket növeli, az önrendelkezésnek nincsenek meg a korábban megvolt gazdasági alapjai. Ennek helyreállítása előfeltétele a táji értékek fennmaradásának.
- *A táj- és környezetvédelem területén:* A közösségi alapon működő táj- ill. természetvédelmi kezelés olyan alternatív lehetőség, ami leginkább hasonlít a korábbi korok (formációk) tájfenntartó gazdálkodásához. Olyan helyi mezőgazdasági ágakat ösztönzése szükséges, amelyeknek az „értékek létrejöttét”, és a Mecsek-vidék agrártájának arculatát köszönhetjük. A különféle táji kataszterek és a tájat örökségként definiáló megközelítések csak kanonizálják a meglévő, de már elmúlt rendszereknek köszönhetően létrejött változatosságot.
- *Ökológiai rehabilitáció kérdése:* A dolgozat a benne foglalt elemzések segítségével hozzá kíván járulni a táj ökológiai (táji) rehabilitációjához, a formációhoz kapcsolódó tájhasználati gyakorlatok bemutatásával, hangsúlyozva, hogy a térbeli mintázatok csak az aktív, helyben élő ember gazdálkodása révén tarthatók fenn.

PUBLIKÁCIÓS LISTA

1. A disszertáció alapjául szolgáló publikációk

Közlemények, tanulmányok, könyvrészletek stb.

1. **MÁTÉ G.** (megjelenés alatt): *Land use dynamism and dirt-road networks*. – In. **Modern Geográfia**.
2. **MÁTÉ G.** 2013: *Sajtos Márton és kora. Egy XVIII. század eleji Dombóvár vidéki paraszt portréja és az újránepesedő táj rajza*. – In. KRISTON-VÍZI J. (szerk.): *Ember – táj – természet – alkotás: Dél-Dunántúli Dolgozatok Dr. Szőke Sándor emlékére*. Dombóvár, Dombóvári Városszépítő és Városvédő Közhasznú Egyesület, pp. 40-59.
3. **MÁTÉ G.** 2011: *Kistájak határán. A baranyai Völgyesség táji karakterének vázlatja*. – In. VARGYAS G. (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal: A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológiai Tanszék, pp. 27–38.
4. **MÁTÉ G.** 2011: *Az 1848-49-es szabadságharc pécsi és baranyai eseményei a kárászi Jankó János plébános feljegyzéseiben*. – In. Pécsi Szemle 14/2, pp. 22–25.
5. **MÁTÉ G.** 2010: *Migráció és népességcsera a tulajdonnevek (családnevek, helynevek) és a történeti mondák tükrében, Észak-Baranyában*. – In. SZEMERKÉNYI Á. (szerk.): *Folklór és nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 193-214.
6. **MÁTÉ G.** 2010: *Slovenskí usadlíci v južnom Zadunajsku, oslobodenom spod tureckej nadvlády (Szlovák telepesek a török alól felszabadult Dél-Dunántúlon)*. – In. NAGY IMRICH (ed.): *Acta Historica Neosoliensia XIII/1-2*. 2010. Besztercebánya (Banská Bystrica), Universita Mateja Bela, pp. 34–54.

7. **MÁTÉ G.** 2010: *A Dél-Dunántúl pusztásodása a 17-18. században: Szempontok a pusztásodás történeti folyamatának értékeléséhez.* – In. KÁZMÉR M. (szerk.): *Környezettörténet*, pp. 59–60.
8. **MÁTÉ G.** 2009: *A kultúrtáj változásának aspektusai Kárászon.* – In. ANDRÁSFALVY B – VARGYAS G. (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében.* L'Harmattan, Budapest, pp. 163-184.
9. **MÁTÉ G.** 2009: *Plébániakörzetek Észak-Baranya és Tolna határvidékén a barokk újjáépítés korszakában.* – In. GÖZSY Z. – VARGA SZ. (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, pp. 265-282.
10. **MÁTÉ G.** 2007: *Tájvédelem, hagyomány, helyi társadalom (A tájhasználat aktuális kérdései egy mecseki aprófalú példáján).* – **Tájökológiai lapok** 5 (2), 2. pp. 261-270
11. **MÁTÉ G.** 2007: *Vízvölgy, Völgyesség, Hegyhát. Adalékok dél-dunántúli tájneveink történetéhez.* – In. HOPPÁL M. – VARGYAS G. – BERTA P. (szerk.): *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, XXIV, pp. 170–193.
12. **MÁTÉ G.** 2006: *A térbeli aktivitás történeti vizsgálata a táj antropogén morfológiai elemeinek segítségével, Kárász példáján.* – In. **VARGYAS G.** – HOPPÁL M. – BERTA P. (szerk.): *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* XXII, Akadémiai Kiadó, pp. 111-144.

1.2. Konferencia kiadványokban megjelent publikációk

13. **MÁTÉ G** 2012: *„Footprints of society”. Research of land use dynamism through defining dirt-road networks from the middle ages up to nowadays – a hungarian example.* – In. PAVEL CHROMÝ – ZDENĚK KUČERA – LEOŠ JELEČEK – DANA FIALOVÁ (eds.): *XV. International Conference of Historical Geographers. Book of Abstracts.* Prague, Akademie Věd České Republiky, pp. 234–235.

14. **MÁTÉ G.** – VARGA A. 2011: *Reseach of changing woodland areas in South-Hungary.* – In. MATTHIAS BÜRGI (szerk.): *Frontiers in Historical Ecology.* Zürich, Swiss Federal Institute for Forest and Landscape Research (WSL), p. 86.
15. **MÁTÉ G.** 2007: *Természet, kultúra. A múlt és a jelen értékei Kárászon.* – In. KOVÁCS T. (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után. VII. Falukonferencia.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, pp. 385-393.

2. Egyéb publikációk

2.1. Közlemények, tanulmányok, könyvrészletek stb.

1. **MÁTÉ G.** 2007: *Az alsó-magyarországi bányavárosok etnikai képének történeti és földrajzi vizsgálata.* – In. **Földrajzi Értesítő,** 56. évf., pp. 181-204.